

ВПЛИВ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕКОНАНЬ НА ФОРМУВАННЯ РОЛЬОВОЇ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ВОЄННИХ УМОВАХ

Філоненко Володимир Миколайович
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-2662-1705

Малашенко Оксана Василівна
магістр психології
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0005-4601-0364

Чепенко Олена Володимирівна
вихователь, спеціаліст вищої категорії
Комунальний заклад «Харківський академічний ліцей «ІНТЕЛ ІЗ»»
Харківської обласної ради
ORCID ID: 0009-0002-6625-0574

У статті аналізується взаємозв'язок між ірраціональними переконаннями, сформованими в дитинстві, та рівнем рольової віктимності підлітків, які проживають у регіонах із різним рівнем воєнної небезпеки. Ірраціональні переконання розглядаються як відносно стабільна когнітивно-особистісна характеристика, тоді як рольова віктимність – як психологічний феномен, чутливий до впливу несприятливих соціальних обставин. Зазначається, що зміст ірраціональних переконань не визначається зовнішніми умовами безпеки, проте ці умови можуть впливати на прояви й інтенсивність рольової віктимності.

Метою дослідження є аналіз особливостей взаємозв'язку між ірраціональними переконаннями та схильністю до рольової віктимності в підлітків, а також виявлення можливих відмінностей у проявах цього взаємозв'язку залежно від умов проживання в регіонах з різним рівнем воєнної небезпеки.

Отримані результати підтверджують системний характер зв'язку між формами рольової віктимності й ірраціональними переконаннями, що зумовлюють дезадаптивні способи переживання труднощів і міжособистісної взаємодії. У першій групі, до якої ввійшли неповнолітні, що проживають у регіоні з низьким рівнем воєнної небезпеки (місто Ужгород), позиція та статус жертви пов'язані з катастрофізацією, повинністю стосовно себе й інших, низькою толерантністю до фрустрації та неадекватною самооцінкою. У другій групі, яка включає неповнолітніх, що проживають у регіоні з високим рівнем воєнної небезпеки (місто Тростянець Сумської області), ігрова роль жертви асоціюється з низькою толерантністю до фрустрації, катастрофізацією та порушеннями самооцінки, тоді як соціальна роль жертви пов'язана з ірраціональними переконаннями заниженої самооцінки.

Ключові слова: підлітки, віктимність, ірраціональні переконання, віктимна поведінка, неповнолітні.

Filonenko V., Malashenko O., Chepenko O. THE IMPACT OF IRRATIONAL BELIEFS ON THE FORMATION OF ROLE VICTIMIZATION IN ADOLESCENTS UNDER WARTIME CONDITIONS

This study explores how irrational beliefs established during childhood are related to the manifestations of role-based victimization in adolescents residing in areas characterized by different degrees of military threat. Irrational beliefs are conceptualized as a stable cognitive–personality construct, while role-based victimization is interpreted as a dynamic psychological phenomenon that may intensify under unfavorable social conditions. Although the structure of irrational beliefs appears to be independent of external safety factors, the level of military threat may influence the severity and expression of victimization-related behaviors.

The research aims to examine the nature of the relationship between irrational beliefs and adolescents' susceptibility to role-based victimization, as well as to determine whether this relationship varies depending on the security conditions of the region of residence.

The findings demonstrate a consistent association between specific forms of role-based victimization and irrational belief patterns that contribute to maladaptive coping strategies and dysfunctional interpersonal behavior. In one group, the adoption of a victim position and status is linked to catastrophizing, rigid self- and other-directed demands, low

frustration tolerance, and distorted self-evaluation. In the other group, the playful enactment of the victim role is primarily associated with catastrophizing, reduced frustration tolerance, and impaired self-esteem, whereas the social victim role correlates with irrational beliefs reflecting diminished self-worth.

Key words: *adolescents, victimization, irrational beliefs, victim behavior, minors.*

Вступ. Підлітковий вік є чутливим періодом психічного розвитку, у якому формуються базові настанови особистості щодо власного «Я», соціального оточення та світу загалом. Ключове значення в цей час мають переконання, що виникли в результаті раннього досвіду, які й надалі визначають стиль реагування на складні або травматичні ситуації та можуть стати причиною дезадаптивної поведінки, позначаючись на емоційній реакції, рівні самооцінки та соціальній взаємодії підлітків.

У сучасних соціальних реаліях, особливо зумовлених воєнними подіями, підлітки часто опиняються в умовах підвищеної соціальної напруги. Такі обставини можуть впливати на формування стійких моделей поведінки, серед яких особливе місце посідає рольова віктимність. Засвоєння ролі жертви впливає на спосіб сприйняття подій і вибір стратегій реагування, тоді як ірраціональні переконання здатні ускладнювати процес адаптації до зовнішніх викликів. У зв'язку із цим стає важливим дослідження взаємозв'язку між такими переконаннями та віктимною поведінкою за умов різного рівня воєнної небезпеки.

О. Джужа зазначає, що особистісна віктимність підлітків зумовлюється незавершеністю становлення особистості як у біологічному, так і в соціальному вимірах, а також браком життєвого досвіду конструктивної та активної поведінки, спрямованої на захист власних меж і самоствердження. Це проявляється, по-перше, у фізіологічній незрілості, що обмежує здатність неповнолітніх чинити ефективний опір злочинним посяганням, по-друге, у соціальній незрілості, яка ускладнює адекватне оцінювання ситуації та підвищує вразливість до криміногенних впливів [1, с. 134].

Аналіз наукових підходів до розуміння віктимної поведінки дозволяє виокремити кілька ключових напрямів її пояснення. У межах психодинамічного підходу віктимна поведінка розглядається як наслідок внутрішньоособистісних конфліктів і незрілості особистісного розвитку, зовнішні чинники визнаються більшою мірою тригером, ніж першопричиною. Соціально-когнітивний підхід акцентує увагу на сформованих у процесі життєвого досвіду поведінкових моделях і системі підкріплень, які визначають схильність особи до віктимних реакцій. Диспозиційний підхід, у свою чергу, пов'язує віктимність зі стійкими особистісними настановами, що формуються під впливом сімейного виховання, індивідуального досвіду розвитку, особливостей реагування на соціальне середовище та засвоєних цінностей, у межах яких особа може закріплюватися в ролі жертви [2].

За М. Одинцовою, віктимність є схильністю індивіда під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників відтворювати поведінку жертви, що виявляється в позиції, статусі або продукуванні соціальної чи ігрової ролі. Ігрова роль жертви має тимчасовий і маніпулятивний характер, тоді як соціальна роль є нав'язаною, пов'язаною із закріпленням аутсайдерським статусом і соціальним відторгненням. Обидві ролі виконують захисну функцію в подоланні життєвих труднощів, а рольова віктимність постає як динамічне поєднання соціальних та ігрових ролей, заснованих на рентних настановах [3, с. 179].

Т. Тіточка звертає увагу на специфіку неповнолітнього як об'єкта віктимізації, яка зумовлюється особливостями його особистісного розвитку. Йдеться про не досить сформовану самосвідомість і розмиті особистісні межі, що ускладнює усвідомлення власної автономії та соціальної відповідальності. Для неповнолітніх характерні підвищена фрустрованість, емоційна лабільність і схильність до ірраціонального сприйняття реальності, зумовлені браком життєвого досвіду. Водночас несформованість системи моральних цінностей і навичок конструктивної поведінки обмежує їхню здатність адекватно реагувати на соціально напружені ситуації, що в сукупності підвищує вразливість до віктимізації [4, с. 224].

Вікові й особистісні особливості підлітків створюють основу для виникнення ірраціональних переконань, які можуть підтримувати або посилювати прояви віктимної поведінки. Проблема ірраціональних переконань була детально вивчена провідними вченими, зокрема А. Еллісом, А. Беком, Д. Бернсом, М. Мальцем, Дж. Бек і М. Селігманом. У 1960-х рр. А. Бек розробив когнітивну терапію, спрямовану на вивчення автоматичних негативних думок і прихованих переконань, які часто залишаються непоміченими. За його твердженням, саме ці думки можуть спричинити депресивні стани та пливати на виникнення інших психологічних проблем [5].

За А. Еллісом, система переконань особистості виконує функцію своєрідної «життєвої філософії», яка визначає спосіб інтерпретації подій і характер емоційного реагування. Поряд із раціональними переконаннями, у її структурі можуть виникати ірраціональні настанови, що формуються як відповідь на повторювані несприятливі життєві події, особливо в дитячому та підлітковому віці. Це може призводити до розвитку деструктивних емоційних станів і дезадаптивних форм поведінки, включно з девіантними [6].

До основних когнітивних спотворень А. Елліс відносить катастрофізацію, ригідні вимоги до себе й інших («я повинен», «інші повинні»), низьку фрустраційну толерантність, труднощі прийняття неоднозначності та негативну глобальну самооцінку. Універсальною основою ірраціонального мислення він вважає «тиранію повинності» – ригідне нав'язування собі й оточенню обов'язкового дотримання визначених стандартів, відхилення від яких зумовлює катастрофізацію, самозвинувачення та заперечення власної толерантності. Система ірраціональних «повинностей», за А. Еллісом, зводиться до трьох базових переконань: «я маю бути успішним», «люди повинні добре до мене ставитися» та «світ повинен бути простим», яким протиставляється філософія релятивізму як умова психологічного здоров'я. Сукупна дія цих настанов підвищує рівень тривожності, формує почуття безпорадності та схильність до самостигматизації, що сприяє закріпленню ролі жертви й підтриманню віктимної поведінки в підлітковому віці [7; 8].

Вивчення ірраціональних переконань у контексті рольової віктимності підлітків відкриває можливість для глибшого розуміння механізмів дезадаптивної поведінки в умовах зростання соціальної напруженості. Ці переконання, сформовані у процесі міжособистісної взаємодії та під впливом культурних норм, зокрема й моделей поведінки, узятих від батьків і ровесників, стають суттєвими внутрішніми чинниками ризику. Розуміння цих закономірностей, підтвержене сучасними міждисциплінарними дослідженнями в галузі когнітивної психології та нейробіології, відкриває нові перспективи для вдосконалення ефективності психологічної підтримки та профілактики дезадаптивної поведінки в підлітковому віці.

Матеріали та методи. Вибірку становили 43 неповнолітні особи віком 14–16 років. До першої групи увійшло 22 неповнолітніх, що проживають у регіоні з низьким рівнем воєнної небезпеки (м. Ужгород), до другої – 21 особа підліткового віку з регіону з високим рівнем воєнної небезпеки (м. Тростянець Сумської області). Визначення особливостей рольової віктимності в поведінці та головної ролі жертви у структурі особистості проводилося із застосуванням опитувальника статусно-рольової віктимності, розробленого М. Одинцовою та Н. Радчиковою. Для дослідження ірраціональних переконань була використана методика їх діагностики за А. Еллісом.

Метою дослідження є встановлення специфіки взаємозв'язку між ірраціональними переконаннями, сформованими в дитячому віці, та рівнем рольової віктимності підлітків, які проживають у регіонах із різним рівнем воєнної небезпеки, а також виявлення можливих відмінностей у цьому взаємозв'язку через умови їхнього середовища проживання.

Результати. У таблиці 1 представлено результати порівняльного аналізу рольової віктимності підлітків із регіонів з різним рівнем воєнної небезпеки.

Таблиця 1

**Порівняння показників рольової віктимності в підлітків
із регіонів з різним рівнем воєнної небезпеки**

Шкала	1-ша група (Ужгород)	2-га група (Тростянець)	t	p
Ігрова роль	2,32 ± 2,17	1,86 ± 1,62	0,17	
Соціальна роль	3,05 ± 1,68	2,95 ± 1,72	0,04	
Позиція жертви	1,73 ± 1,67	1,33 ± 1,28	0,19	
Статус жертви	2,59 ± 1,71	2,14 ± 1,56	0,19	

У результаті порівняльного аналізу між першою та другою групами за шкалою «ігрова роль» не було виявлено суттєвих відмінностей. В обох групах виявлено низькі показники ($M = 2,32 \pm 2,17$ та $M = 1,86 \pm 1,62$), що свідчить про наявність лише ситуативної тенденції до демонстрації ігрової ролі жертви. Така поведінка може проявлятися у вигадуванні або перебільшенні власного пригніченого стану з метою привернення уваги, отримання підтримки чи використання маніпулятивних стратегій для розв'язання особистих труднощів.

Аналіз результатів за шкалою «соціальна роль» також не виявив імовірних відмінностей між двома групами. Отримані середні значення ($M = 3,05 \pm 1,68$ та $M = 2,95 \pm 1,72$) вказують на подібний рівень прояву соціальної ролі жертви в поведінці респондентів. Представники обох груп характеризуються меншою схильністю до маніпуляцій, тенденцією до усамітнення, недостатньою гнучкістю в міжособистісних стосунках і деякими труднощами соціальної адаптації.

Окрім того, не було встановлено значущих відмінностей між першою та другою групами за шкалою «позиція жертви» ($M = 1,73 \pm 1,67$ та $M = 1,33 \pm 1,28$). Отримані дані вказують на те, що ігрова роль жертви не закріпилася у стійкій моделі поведінки та не перейшла в позицію жертви. Аналогічна тенденція простежується і за шкалою «статус жертви» ($M = 2,59 \pm 1,71$ та $M = 2,14 \pm 1,56$), що може вказувати на відсутність закріплення соціальної ролі жертви на рівні статусу.

Таблиця 2 демонструє результати дослідження взаємозв'язків рольової віктимності з ірраціональними переконаннями в підлітків з регіону з низьким рівнем воєнної безпеки.

Таблиця 2

Взаємозв'язки рольової віктимності й ірраціональних переконань у підлітків із регіону з низьким рівнем воєнної безпеки

Шкала	Ігрова роль	Соціальна роль	Позиція жертви	Статус жертви
Катастрофізація	-0,099	0,238	0,439*	0,262
Повинність стосовно себе	-0,049	0,269	0,452*	0,433*
Повинність стосовно інших	-0,087	0,454*	0,227	0,203
Толерантність до фрустрації	-0,088	0,489*	0,241	0,461*
Самооцінка	0,441*	0,062	-0,134	0,106

У першій групі встановлено значущі додатні кореляційні зв'язки між шкалою «позиція жертви» та ірраціональними переконаннями «катастрофізація» ($r = 0,439$, $p \leq 0,05$), «повинність стосовно себе» ($r = 0,452$, $p \leq 0,05$). Водночас ірраціональне переконання «повинність стосовно себе» виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «статус жертви» ($r = 0,433$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що закріплення позиції жертви супроводжується схильністю до перебільшення негативних наслідків подій, їх сприйняття як непереборних, підвищеною самокритичністю та завищеними вимогами до себе. Водночас статус жертви проявляється в тенденції до самозвинувачення, фіксації на власних невдачах, неприйнятті себе, заниженій самооцінці та нездатності адекватно оцінювати як власні можливості, так і ситуацію загалом.

Шкала «соціальна роль» жертви додатно корелює на значущому рівні з ірраціональними переконаннями «повинність стосовно інших» ($r = 0,454$, $p \leq 0,05$) та низька толерантність до фрустрації ($r = 0,489$, $p \leq 0,05$), що водночас демонструє додатний зв'язок зі шкалою «статус жертви» ($r = 0,461$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що в динамічному втіленні соціальної ролі жертви в досліджуваних переважають неконструктивні уявлення, пов'язані з надмірними та ригідними вимогами до інших людей, нетерпимістю до їхньої недосконалої, а також у статусі жертви – вираженим переживанням невдач і дискомфорту, які сприймаються як нестерпні та такі, з якими неможливо впоратися.

За шкалою «ігрова роль» встановлено значущий додатний кореляційний зв'язок з ірраціональним переконанням «самооцінка» ($r = 0,441$, $p \leq 0,05$). Це доводить те, що респонденти, які відтворюють ігрову роль жертви, схильні до надмірно узагальненої оцінки як власної особистості, так і особистості інших людей, без урахування конкретних якостей і вчинків. Для них характерними є неадекватна, завищена або занижена, самооцінка та труднощі в реалістичному осмисленні себе й ситуації.

Таблиця 3 демонструє результати дослідження взаємозв'язків рольової віктимності з ірраціональними переконаннями в підлітків із регіону з високим рівнем воєнної безпеки.

Таблиця 3

Взаємозв'язки рольової віктимності й ірраціональних переконань у підлітків із регіону з високим рівнем воєнної безпеки

Шкала	Ігрова роль	Соціальна роль	Позиція жертви	Статус жертви
Катастрофізація	0,096	0,245	0,443*	0,109
Повинність стосовно себе	-0,081	0,211	0,281	0,130
Повинність стосовно інших	-0,213	0,181	0,146	0,195
Толерантність до фрустрації	-0,439*	-0,134	0,175	-0,063
Самооцінка	0,453*	0,459*	0,296	0,275

У другій групі виявлено низку значущих взаємозв'язків між показниками рольової віктимності й ірраціональними переконаннями. Зокрема, шкала «ігрова роль» на значущому рівні від'ємно пов'язана з ірраціональним переконанням «толерантність до фрустрації» ($r = -0,439$, $p \leq 0,05$) та додатно корелює з ірраціональним переконанням «самооцінка» ($r = 0,452$, $p \leq 0,05$). Водночас ірраціональне переконання «самооцінка» виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «соціальна роль» ($r = 0,459$, $p \leq 0,05$).

Зміст виявлених взаємозв'язків може свідчити про те, що в досліджуваних, у поведінці яких закріпилася ігрова роль жертви, сформовані ірраціональні переконання, пов'язані з низькою толерантністю до фрустрації. Вони виявляють нетерпимість до дискомфорту заради досягнення мети, характеризуються низькою стресостійкістю та нездатністю адекватно сприймати особистісні риси й поведінку інших людей, оцінюють їх надмірно узагальнено. Водночас у досліджуваних з високими показниками рольової віктимності за типом «соціальна роль» жертви сформовані ірраціональні переконання заниженої самооцінки. Вони демонструють невдоволення собою, тенденцію до самозвинувачення, а також схильність до надмірно узагальненого оцінювання особистості інших людей.

Окрім цього, у другій групі шкала «ігрова роль» на значущому рівні додатно пов'язана з ірраціональним переконанням «катастрофізація» ($r = 0,443$, $p \leq 0,05$). Зміст виявленого взаємозв'язку підтверджує те, що в досліджуваних, у поведінці яких закріпилася ігрова роль жертви, сформувалися когнітивні упередження, що полягають у драматизації та перебільшенні несприятливих наслідків подій, які вони не можуть змінити, а також у сприйнятті цих подій як непереможних, жахливих і нестерпних.

Висновки: 1. Проведене дослідження дозволило встановити специфіку взаємозв'язків між різними формами рольової віктимності й ірраціональними переконаннями в підлітків. Показано, що в першій групі позиція жертви пов'язана переважно з когнітивними викривленнями, зокрема катастрофізацією та повинністю стосовно себе, що зумовлює перебільшене сприйняття негативних подій і підвищену самокритичність. Водночас статус жертви відображає більш стійкі особистісні утворення та проявляється в самозвинуваченні, фіксації на невдачах, заниженій самооцінці й труднощах адекватного оцінювання власних можливостей і життєвих ситуацій.

2. Соціальна роль жертви в першій групі асоціюється з ірраціональними переконаннями повинності стосовно інших і низької толерантності до фрустрації, що свідчить про ригідні вимоги до соціального оточення, нетерпимість до недосконалості інших і сприйняття труднощів як нестерпних. Ігрова роль жертви пов'язана з порушеннями самооцінки та тенденцією до надмірно узагальненого оцінювання себе й інших.

3. У другій групі ігрова роль жертви характеризується поєднанням низької толерантності до фрустрації, катастрофізації та ірраціональних переконань у самооцінці, що вказує на сформованість когнітивних упереджень, пов'язаних із драматизацією подій, низькою стресостійкістю та труднощами соціального сприйняття. Соціальна роль жертви в цій групі асоціюється переважно з ірраціональними переконаннями заниженої самооцінки, що супроводжується невдоволенням собою та тенденцією до самозвинувачення.

4. Результати дослідження свідчать, що рольова віктимність пов'язана із сукупністю ірраціональних переконань, які впливають на особливості осмислення життєвих подій, емоційного переживання складних ситуацій та вибір моделей міжособистісних стосунків. Розуміння та цілеспрямована зміна дезадаптивних способів мислення можуть сприяти зниженню рівня віктимності, підвищенню психологічної стійкості підлітків і формуванню більш конструктивних стратегій взаємодії із соціальним середовищем. Застосування когнітивно орієнтованих підходів у роботі із цією категорією підлітків є важливим напрямом профілактики повторної віктимізації та соціальної дезадаптації.

Література:

1. Джужа О. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. Право України. 2002. № 2. С. 133–138.
2. Столяренко О. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ, 2012. 280 с.
3. Чайкіна Н. Схильність до віктимної поведінки в залежності від адаптивних ресурсів юнацького віку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія». 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 178–183.
4. Тіточка Т. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об'єктів віктимізації в Україні. Право і суспільство. 2022. № 5. С. 224–228.
5. Beck J. Cognitive behavior therapy: basics and beyond. 3rd ed. New York : Guilford Press, 2020.
6. Ellis A. Is rational-emotive therapy (RET) "rationalist" or "constructivist"? The essential Albert Ellis / A. Ellis, W. Dryden (eds.). New York : Springer, 1999. P. 114–141.
7. Ellis A. The revised ABC's of rational-emotive therapy (RET). *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*. 1991. № 9. P. 139–172.
8. Simon C.C. A change of mind. *The Washington Post*. 2002. September 3.

References:

1. Dzhuzha, O.M. (2002). Viktimolohiia na zakhysti prav i zakonnykh interesiv zhertvy zlochynu [Victimology in Protection of the Rights and Legitimate Interests of Crime Victims]. *Pravo Ukrainy*, 2, 133–138 [in Ukrainian].
2. Stoliarenko, O.B. (2012). *Psykhologhiia osobystosti* [Personality Psychology]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Chaikina, N.O. (2022). Skhylnist do viktimnoi povedinky v zalezhnosti vid adaptivnykh resursiv yunatskoho viku [Tendency to Victim Behavior Depending on Adaptive Resources in Adolescence]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykhologhiia*, 33 (72), № 2, 178–183 [in Ukrainian].
4. Titochka, T.I. (2022). Spetsyfichni rysy nepovnolitnikh osib yak obiektiv viktyimizatsii v Ukraini [Specific Features of Minors as Objects of Victimization in Ukraine]. *Pravo i suspilstvo*, 5, 224–228 [in Ukrainian].
5. Beck, J. (2020). *Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond* (3rd ed.). New York: Guilford Press.
6. Ellis, A. (1999). Is rational-emotive therapy (RET) "rationalist" or "constructivist"? In A. Ellis & W. Dryden (Eds.), *The Essential Albert Ellis* (pp. 114–141). New York: Springer.
7. Ellis, A. (1991). The revised ABC's of rational-emotive therapy (RET). *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 9, 139–172.
8. Simon, C.C. (2002, September 3). A change of mind. *The Washington Post*.

Дата першого надходження статті до видання: 17.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 12.03.2026